

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ VIII Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ա.Մ.*

Արաբական խալիֆայությունը 701 թ. նվաճեց Հայաստանը՝ Վիրքի և Աղվանքի հետ միասին ստեղծելով Արմինիա վարչական շրջանը¹: Հայաստանում արաբների վերջնական հաստատումը ծանրացրեց ոչ միայն ժողովրդի, այլև նախարարական դասի վիճակը: Հայ նախարարները, չկարողանալով որևէ կերպ ազդել դեպքերի ընթացքի վրա, փորձում էին ազատվել արաբների տիրապետությունից՝ հեռանալով Բյուզանդիա: Դրան զուգընթաց, նոր թափ էր ստանում նաև հայ նախարարական տների միջև պայքարը երկրում առաջինը լինելու համար: Եթե նախորդ դարերում այդ հակադրությունը բացահայտ բնույթ չէր կրում, ապա VIII դ. սկզբներից երկու հզոր նախարարական տների՝ Մամիկոնյանների և Բագրատունիների միջև քաղաքական իշխանության համար պայքարը հասել էր իր բարձրակետին: Մամիկոնյանները դարեր ի վեր մարտնչում էին Հայաստանի անկախության համար: Արշակունյաց հարստության անկումից հետո օտար բռնակալության դեմ չէր եղել համաժողովրդական որևէ ընդվզում, որին նրանք իրենց մասնակցությունը չբերեին՝ տալով բազմաթիվ զոհեր, ուստի

* Պատմ. գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի բաժնի ավագ գիտաշխատող, argishtiv@list.ru, հոդվածի ընդունման օրը՝ 16.04.2019, գրախոսման օրը՝ 30.04.2019:

¹ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, **Իբն ալ-Ասիր** (այսուհետև՝ Իբն ալ-Ասիր), թարգմանություն բնագրից. առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 1981, էջ 65: Վերջին ուսումնասիրություններում այսրկովկասյան երկրների նվաճման թվական է նշվում 700-ը [**Եղիազարյան Ա.**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը (Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Ե., 2010, էջ 29]:

չէին կարող հանդուրժել Բագրատունի նախարարների՝ ամեն գնով ժամանակի իշխողին հարմարվելու քաղաքականությանը: Մամիկոնյաններն իրենց նպատակին հասնելու համար հույսը դնում էին սեփական ուժերի և ավանդականորեն՝ Բյուզանդիայի սին օգնության վրա, իսկ Բագրատունիները, բացառությամբ 703 թ. տարերայնորեն սկսված դեպքերի², միշտ լեզու էին գտնում տարածաշրջանում իշխողների հետ և, ինչպես կտեսնենք ստորև, մյուս նախարարությունների հաշվին ընդարձակում էին իրենց տիրույթները: Ա. Հովհաննիսյանը նշում է. «Մրցակից ու հավակնոտ նախարարական հին տոհմերին Բագրատունիները ոչնչացնում էին (արաբների ձեռքով - Վ.Ա.), առաջ քաշելով նրանց տեղը իրենց ընդառաջող նոր ազնվականության»³: Եվ արդեն, VIII դ. սկզբներին մրցակցում էին Հայաստանի խոշորագույն հողատերերի՝ Մամիկոնյանների հետ:

Սակայն հայ ազնվականության մեծամասնությունը գտնվում էր Մամիկոնյանների ազդեցության տակ, իսկ Բագրատունիները նրանց հակադրվելու և Հայաստանում քաղաքական իշխանությունն ամբողջությամբ գրավելու համար օգտագործում էին արաբներին և սրանց զինական ուժերը: Իսկ Հայաստանում ուժեղ հենարան որոնող արաբները նախապատվությունը պետք է տային Բագրատունիներին և ոչ թե Մամիկոնյաններին⁴:

726 թ.¹ Սմբատ Բագրատունու մահվան վեց տարի անց, Հայոց իշխան նշանակվեց Աշոտ Բագրատունին (732-748)⁵: Մամիկոնյանները,

² 703 թ. հայ զորականները Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ Վարդանակերտի ճակատամարտում հաղթանակի են հասնում իրենց հետապնդող արաբների նկատմամբ (տե՛ս Պատմություն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց (այսուհետև՝ Ղևոնդ), Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 24-25): Հաղթանակից հետո Սմբատ իշխանը և նրա կողմակիցները անցան Բյուզանդիա՝ ժողովրդին թողնելով անպաշտպան: Իսկ արաբները վրեժխնդիր եղան՝ 705 թ. Նախճավանի ու Խրամի եկեղեցիներում այրելով հայ ազնվականությանը (տե՛ս Ղևոնդ, էջ 33, **Յովաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտույ** Պատմություն Հայոց, Ե., 1996, էջ 100): 703 թ. դեպքերին անդրադարձել են բազմաթիվ հեղինակներ, այդ թվում (տե՛ս **Saint Martin M.** Mémoires historique et géographique sur l'Arménie, t. I, Paris, 1818, p. 340-341: **Առաքելյան Բ.**, Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թ. [ՍՍՄԴ ԳԱ Տեղեկագիր հաս. գիտ. (այսուհետև՝ Տեղեկագիր), 1941, № 5-6, էջ 55-62, **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, 703 թ. ապստամբությունը Հայաստանում խալիֆայության դեմ, Հոդվածների ժողովածու, Ե., 2003, էջ 518-530]:

³ **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. Ա., Ե., 1957, էջ 104:

⁴ Տե՛ս **Մելիք-Քախչյան Ա.**, Հայաստանը VII-IX դարերում, Ե., 1968, էջ 305:

⁵ Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, «Հայոց իշխանը», արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Հոդվածների ժողովածու, Ե., 2003, էջ 130: 748 թ. իշխանությունից հե-

որոնք դարերի ընթացքում եղել էին երկրի քաղաքական ասպարեզի առաջամարտիկները և V դ. սկսած՝ Հայաստանի գլխավոր հողատերերից, այլևս չէին կարող հանդուրժել իրենց իրավունքների սահմանափակվելը տերության կառավարման գործում: Աշոտը ոչ միայն կարգվել էր Հայոց իշխան, այլև կատարում էր սպարապետի պարտականությունները, իսկ այդ պաշտոնը ժառանգաբար պետք է Մամիկոնյաններին պատկաներ⁶: Նշենք, որ արաբները 701 թ. Հայաստանում վերջնականապես հաստատվելուց հետո, մինչև IX դ. կեսերը, Հայոց իշխանի, առավել ևս իշխանաց իշխանի պաշտոնը չէին հանձնել Մամիկոնյան տոհմի որևէ ներկայացուցչի: 749-752 թթ. Հայոց իշխան դարձած Մուշեղ Մամիկոնյանն իշխել է նախարարների կամքով և Բյուզանդիայի աջակցությամբ:

Օգտագործելով իր ձեռքում կենտրոնացված իշխանությունը և ժամանակը նպաստավոր համարելով՝ Աշոտ Բագրատունին որոշեց վերջնականապես ազատվել իր տոհմական դարավոր մրցակիցներից: Հայոց իշխանը նախ փորձեց Մամիկոնյանների խնդիրը լուծել արաբների ձեռքով, որոնցից ակտիվ գործունեություն էին ծավալում Սմբատ Մամիկոնյանի որդիները՝ Գրիգորը և Դավիթը⁷: Ղևոնդ պատմիչը, որ կողմնակալ վերաբերմունք ունի դեպքերի նկարագրության գործում և անթաքույց պաշտպանում է Բագրատունիների շահերը, այս առումով նշում է. «Իսկ իմացեալ որդւոցն Սմբատայ զպատիւն Աշոտոյ, զի մեծացաւ անձն նորա յաչս Հեշմայ եւ զօրավարին Մրուանայ՝ եւ յոյժ խեռութեամբ կէին ընդ նմա, մինչև հասանէր գժտութիւն նոցա յականջս որդւոյն Մահմետի: Եւ վաղվաղակի հրամայէ ունել զնոսա, եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայելի զԳրիգոր եւ զԴավիթ, որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան. եւ գրէր ամբաստանութիւն զնոցանէն, թէ հակառակք եւ խազմարարք են իշխանութեանս Աշոտոյ»⁸: Ինչպես իրավա-ցիորեն գրում է Լ. Բաբայանը. «Ղևոնդին հարկավոր է եղել նրանց (Մամիկոնյաններին-Վ.Ա.) ներկայացնել ոչ թե համազգային շահերի պաշտպան-

նանալուց հետո Աշոտ Բագրատունին ապրեց ևս 13 տարի, մահացել է 761 թ. (տե՛ս **Մարկուարտ Յ.**, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, Վիեննա, 1913, էջ 28):

⁶ Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հայաստանը VI-VIII դարերում, Ե., 1996, էջ 153:

⁷ Ն. Արոնցը հավատ չի ընծայում Ղևոնդի այն հաղորդմանը, որ Գրիգորը և Դավիթը Սմբատ Մամիկոնյանի որդիներն են՝ կարծելով, որ պատմիչի հիշատակած Սմբատը Բագրատունյաց տոհմից էր [տե՛ս **Արոնց Ն.**, Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա (Երկեր, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 289)]:

⁸ **Ղևոնդ**, էջ 112-113: Հմմտ. **Չամչանց Մ.**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Բ, Ե., 1984, էջ 407-408:

ների, ոչ թե օտարի լծի դեմ ժողովրդի ուժերի համախմբողի ու կազմակերպչի, պայքարի դրոշակակիրների դերում, այլ պաշտոնի, դիրքի ձգտողների»⁹: Հարց է առաջանում, թե երկու եղբայրներն այդ կարճ ժամանակահատվածում, ե՞րբ հասցրեցին դժգոհություն ցույց տալ Հայոց իշխանին և նրա հովանավոր Մրվան ռուսիկանին: Պատմիչի հիշատակած «անհնազանդությունը» պատրվակ էր, և Աշոտ Բագրատունին արաբների ձեռքով հաշվեհարդար էր տեսնում իր քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ՝ պահը նպաստավոր համարելով: Մամիկոնյան եղբայրների ճակատագիրը կանխորոշված էր, նրանք պետք է հեռանային ասպարեզից, որպեսզի չխանգարեին արաբների դրածոյին. «Եւ հրամայէր տանել զնոսա յԵմանն կոչեցեալ, որ է անապատ, եւ դնել զնոսա ի կալանս բանտի մինչեւ ցվախճան կենաց իւրեանց»¹⁰: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, հետագա իրադարձությունները դասավորվեցին այլ կերպ: Ազատվելով իր մրցակիցներից՝ Հայոց իշխանը մեկնեց խալիֆի մոտ՝ իր ծառայությունների վարձը ստանալու: Ինչպես նման բոլոր դեպքերում, Աշոտ Բագրատունին արժանանում է լավ ընդունելության¹¹, հաղորդում է Ղևոնդը: Սակայն կարճ ժամանակ անց իրադրությունը տարածաշրջանում կտրուկ փոխվում է: Արաբական խալիֆայությունն ընկղմվեց գահակալական պայքարի հորձանուտը: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ անապատում ցմահ տաժանակրության դատապարտված Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյաններին հաջողվում է, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, ազատվել գերությունից¹². «Եւ մինչդեռ ամբոխ աղմկին զօրացեալ յաճախէր ի մէջ որդոցն Իսմայելի վասն անհաատ պատերազմին, յայնժամ զերծեալ որդիքն Սմբատայ ի կալանաւոր պատանդէն. քանզի արձակեցան հրամանաւ Վլթի ի բանտէն»¹³: Սակայն նրանց չի հաջողվում անմիջապես Սիրիայից վերադառնալ հայրենիք. նորից ձերբակալվում են¹⁴: Երկար դեգերումներից հետո Մամիկոնյան եղբայրներ-

⁹ **Բաբայան Լ.**, Դրվագներ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (V-VIII դարեր), Ե., 1977, էջ 357:

¹⁰ **Ղևոնդ**, էջ 113:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Քննության ենթարկելով Մամիկոնյան իշխանների՝ գերությունից վերադառնալու թվականը, Ս. Մելիք-Բախշյանը նշում է, որ այն պետք է տեղի ունեցած լինի 744 թ. կեսերին, նախքան Մրվանի կողմից խալիֆայության գահը ձեռք գցելը (տե՛ս **Մելիք-Բախշյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 308-309):

¹³ **Ղևոնդ**, էջ 118:

¹⁴ Տե՛ս **Тер-Гевондян А.** Армения и Арабский халифат, Е., 1977, с. 92:

րը վերջ ի վերջո վերադառնում են հայրենիք՝ Վասպուրական: Օգտվելով Մրվան ոստիկանի բացակայությունից՝ նրանք մասնակցում են խալիֆայության գահի համար մղվող պայքարին: Մամիկոնյանները, պահը հարմար համարելով, սկսում են իրենց շուրջը համախմբել արաբական տիրապետությունից դժգոհ իշխանական դասին: Ղևոնդը նշում է, որ Մամիկոնյան եղբայրները Վասպուրականում խոշտանգումներ գործեցին. «...եւ տագնապ մեծ յարուցանէին ի վերայ երկրին. եւ հարկապահանջ բռնութեամբ վտանգէին զնոսա»¹⁵: Դեպքերը կողմնակալությամբ նկարագրող և Մամիկոնյանների հանդեպ թշնամական դիրք բռնած պատմիչի խոսքերից կարելի է եզրակացնել, որ Գրիգորը և Դավիթը խոշտանգումներ և բռնի հարկահավաքություն էին անում հայ բնակչության շրջանում, և դա էլ առիթ է տվել մի շարք ուսումնասիրողների, որ տարբեր ժամանակահատվածներում նշեն, թե Մամիկոնյանները Վասպուրականում նեղում էին իրենց հայրենակիցներին¹⁶: Սակայն, ուշադիր քննելով Ղևոնդի մեջբերումը, կարելի է վստահաբար ասել, որ Վասպուրականում երկու եղբայրները ոչ թե խոշտանգում էին իրենց հայրենակիցներին, այլ արաբ գաղթականներին և հարկահավաքներին¹⁷: Հակառակ դեպքում Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանները չէին կարողանա կարճ ժամանակում միավորել նախարարների մեծ մասին և երեք տարի իրենց տիրապետությունը տարածել Հայաստանի արևմտյան գավառներում: Դրա օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ, բացի Ղևոնդից, ժամանակի և հետագայի որևէ այլ հեղինակ չի խոսում նման միջադեպի մասին:

Կարճ ժամանակում ապստամբների շարքերը համալրվում են նորանոր նախարարներով ու հասարակ բնակչությամբ: Դրա շնորհիվ Մամի-

¹⁵ Ղևոնդ, էջ 119:

¹⁶ Լեո, Երկերի ժողովածու, Ե., 1967, էջ 381: Վերջերս, իր հրապարակախոսական աշխատանքներում Հ. Դավթյանը, առանց սկզբնաղբյուրների մանրամասն քննության, աղավաղում է IV-VIII դդ. Հայոց պատմությունը, մասնավորապես Մամիկոնյաններին վերաբերող դեպքերը: Նա, խտրականություն չդնելով իր արտահայտություններում, 748-750 թթ. համաժողովրդական ապստամբության ղեկավարներին որակում է որպես ստոր ու քինախնդիր ավագակներ (տե՛ս **Դավթյան Հ.**, Մամիկոնյաններ. առասպել և իրականություն, Ե., 2015, էջ 241):

¹⁷ Քննության ենթարկելով արաբական ցեղերի գաղթը Հայաստան՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը հենվում է Թովմա Արծրունու վկայության վրա, նա նշում է, որ Վանա լճի շրջակայքում գոյություն ուներ արաբ գաղթականություն (տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Ե., 1965, էջ 59):

կոնյան խմբավորումը վերստին գերակշռություն է ձեռք բերում Հայաստանում: Աշոտ Բագրատունին, տեսնելով, որ ինքն արդեն միայն ձևականորեն է զբաղեցնում Հայոց իշխանի պաշտոնը և երկրում փաստացի իշխանությունը հակաարաբական խմբավորման ձեռքին է, իր ընտանիքը պատսպարում է Դարոյնք ամրոցում¹⁸, ինքը մեկնում է Մրվանի մոտ: Դրան նպաստել էր նաև այն հանգամանքը, որ Արմինիայի վարչական շրջանի նոր կառավարիչ Իսահակ իբն Մուալիմը դարեր ի վեր գոյություն ունեցող ավանդության համաձայն, սպարապետության պաշտոնը հանձնել էր Գրիգոր Մամիկոնյանին¹⁹: Ասորիքում Հայոց իշխանը Մրվանի կողմից մասնակցում է գահակալական կռիվներին: Ղևոնդը գրում է, որ Աշոտն իր հրամանատարության տակ ուներ մոտ 15000-ոց հեծելազոր²⁰: Սակայն հարց է առաջանում. եթե Հայոց իշխանն ուներ նման մեծաքանակ զորամիավորում, ապա ինչու՞ ապստամբության հենց առաջին ազդանշանի դեպքում փախուստի դիմեց և չփորձեց կասեցնել շարժումը: Եվ ինչպես Ս. Մելիք-Բախշյան է նշում, Ղևոնդի խոսքերը վստահություն չեն ներշնչում²¹: Այդ քանակի հեծելազորի առկայությունն անհնարին էր, քանի որ, ինչպես վերը նշել ենք, նախարարների զգալի մասը Մամիկոնյանների հետ էր, և վերջիններս էին տեր ու տնօրինություն անում Հայաստանի մեծագույն մասում: Աշոտ Բագրատունին Ասորիքում ոչ միայն օգնեց Մրվանին, այլև կարողացավ ամբաստանել Մամիկոնյան եղբայրներին: «Երբ Աշոտի հովանավոր Մրվանը հաղթեց և ամիրապետ դարձավ, Աշոտի դիրքը նորից ամրացավ»²², - նշում է Ն. Ադոնցը, իսկ ապստամբության կողմնակիցներն առայժմ պետք է սպասեին հարմար առիթի:

Թվում էր, թե նոր ոստիկանի գալով և Գրիգոր Մամիկոնյանի՝ սպարապետ նշանակվելով ապստամբական շարժումը, որը սաղմնային վիճակում էր, շատ չէր ծավալվի: Սակայն դրան նպաստեցին թե՛ Հայոց իշխան

¹⁸ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 119:

¹⁹ Այդ մասին տե՛ս **Նալբանդյան Հ.**, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում (7-րդ դարի վերջից մինչև Աշոտ Ա-ի գահակալությունը) (Տեղեկագիր, 1956, № 8, էջ 110-111): Լեոն նշում է, որ արաբ ոստիկանը սպարապետ է նշանակել Դավիթ Մամիկոնյանին (**Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 381)՝ առանց հաշվի առնելու պատմիչի հաղորդումը Գրիգորին սպարապետ նշանակելու մասին (**Ղևոնդ**, էջ 120):

²⁰ **Ղևոնդ**, էջ 120:

²¹ **Մելիք-Բախշյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 307:

²² **Ադոնց Ն.**, Բագրատունյաց փառքը (Երկեր, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 507):

Աշոտ Բագրատունին՝ իր գործելակերպով, թե՛ նրա հովանավոր արաբները: Բագրատունյաց իշխանը փորձեց Մամիկոնյաններից վրեժխնդիր լինել իրեն փաստացի իշխանությունից հեռացնելու համար: Նա Մրվանի մոտ այնպես ներկայացրեց Հայաստանում տիրող վիճակը և ամբաստանեց Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյաններին, որ կարճ ժամանակ անց հետևեց խալիֆի հրամանը՝ ձերբակալել Դավիթ Մամիկոնյանին. «Եւ նա (ոստիկանը-Վ.Ա.) իբրեւ ընկալաւ զհրամանն ոչ կարաց յապաղել, այլ նոյնժամայն կոչեաց նենգութեամբ ունել զնա, եւ տայր ի ձեռս անողորմ դահճի, զոր առեալ կապէր դառն կապանօք եւ դնէր ի կալանս բանտի աուրս ինչ: Եւ գրէ առ Մրուան եթէ զինչ հրամայեսցէ: Եւ տուեալ հրաման՝ ծայրակոտոր առնել ոստիք եւ ձեռօք եւ փայտի դատապարտել ի մահ»²³: Ապա պատմիչն ուրախությամբ արձանագրում է Դավիթ Մամիկոնյանի մահը: Հարց է առաջանում, թե ինչու՞ խալիֆի՝ մահապատժի հրամանը կիրառվեց եղբայրներից Դավթի հանդեպ, և Գրիգորը զերծ մնաց արաբների ձեռքով Աշոտ Բագրատունու կազմակերպված հաշվեհարդարից: Սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես Ղևոնդի աշխատանքում այդ մասին չենք գտնում որևէ տեղեկություն: Ն. Ադոնցը քննելով այդ հարցը, նշում է, որ Աշոտի սպանության փորձը կատարել են պատմիչի հիշատակած Բագրատունյաց տոհմից Սմբատի որդիները, որոնք խնդիր են ունեցել իրենց ազգակցի հետ Հայոց իշխանի պաշտոնը զբաղեցնելու հարցում, իսկ աչառու պատմագիրն այն բարդում է Մամիկոնյանների վրա²⁴: Սակայն այս տեսակետը քննություն չի բռնում այն պարզ պատճառով, որ Ղևոնդը մի քանի անգամ հիշատակում է, թե Գրիգորը և Դավիթը Սմբատ Մամիկոնյանի որդիներն էին, իսկ Դավիթը սպանվում է արաբների հրամանով: Կարող ենք միայն եզրակացնել, որ Գրիգորը փրկվեց Իսահակ իբն Մուսլիմի շնորհիվ, քանի որ սպարապետը նրա հետ կարճ ժամանակում հաստատել էր բարիդրացիական հարաբերություններ, և խալիֆին արդյունք ցույց տալու համար ոստիկանը մահապատժի ենթարկեց եղբայրներից Դավթին: Թվում էր, թե վերջինիս մահով Աշոտ Բագրատունին հաղթանակ տարավ իր քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ. «դարձեալ հաստատէ զիշխանութիւնն Աշոտոյ Մրուան, եւ առաքէ զնա մեծամեծ պատուօք յերկիրս Հայոց»²⁵: Գրիգոր

²³ Ղևոնդ, էջ 120:

²⁴ Տե՛ս Ադոնց Ն., Բագրատունյաց փառքը, էջ 507-508:

²⁵ Ղևոնդ, էջ 121:

Մամիկոնյանը հասկանում էր, որ եթե առայժմ ինքը զոհ չի գնացել Աշոտ Բագրատունու քաղաքական խարդավանքներին, ապա դա ժամանակավոր բնույթ է կրում: Եվ ուշ թե շուտ Հայոց իշխանը պատրվակ կգտնի արաբների ձեռքով իրեն և ասպարեզից հեռացնելու համար: Նա, փորձելով Գրիգորին զրկել լիարժեք իշխանությունից, արդեն հափշտակել էր նաև վերջինիս զբաղեցրած սպարապետության պաշտոնը:

Մրվանի գահ բարձրանալով՝ խալիֆայությունում չեն դադարում խժոժությունները: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ հայ նախարարները փորձում են ապստամբել՝ թոթափելու արաբական լուծը: Ապստամբությունը, ինչպես միշտ, գլխավորում էին Մամիկոնյանները: Ապստամբների համար նպաստավոր էր նաև այն հանգամանքը, որ, բացի խալիֆայության այլևայլ շրջաններից, բուն Աղվանքի տարածքում ևս արաբների դեմ ապստամբություն, բռնկվեց, ինչը կարճ ժամանակում տարածվեց մյուս վայրերում, մասնավորապես Շամախիում²⁶:

Ապստամբության ղեկավար Գրիգոր Մամիկոնյանը, քաջ գիտենալով, որ Աշոտ Բագրատունին մասնակից է իր եղբոր սպանության գործին, ոչինչ չձեռնարկեց նրան պատժելու համար, քանի որ գիտակցում էր, թե առանց Հայոց իշխանի մասնակցության ապստամբությունը չի կարող դառնալ համազգային և ցանկալի պտուղներ տալ: Ընդհանուր գործի շահերից ելնելով՝ Գրիգոր Մամիկոնյանը և նրա համախոհ նախարարները Հայոց իշխանին համոզում են միանալու հակաարաբական շարժմանը: Վերջինս նախ փորձում է նախարարներին համոզել, որ որևէ քայլ չկատարեն ընդդեմ արաբների²⁷, իհարկե, ելնելով անձնական շահերից, քանի որ Աշոտը և իր տոհմը, հատկապես արաբների հովանավորությամբ, VIII դ. սկզբներից բացառիկ դիրք էին ձեռք բերել Հայաստանում մյուս նախարարությունների հանդեպ, և Հայոց իշխանն ամեն ջանք պետք է գործ դներ խալիֆայության դեմ որևէ ընդվզում թույլ չտալու համար՝ ասելով. «Եւ հարկեսցուք նոցա որպէս ցարդ եւս, եւ կայցուք զստացուածս մեր, զայգիս, զանտառս եւ զանդաստանս մեր»²⁸: Տեսնելով, որ Աշոտը տատանվում է, նախարարները, վկայակոչելով երկրի աղետալի վիճակը, սպառնացին հետ

²⁶ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 16, Արաբական աղբյուրներ, Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 2005, էջ 279-280:

²⁷ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 121:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 122:

կանչել իրենց զորամիավորումները²⁹, որոնք գտնվում էին սպարապետության պաշտոնը Գրիգոր Մամիկոնյանից խլած Աշոտ Բագրատունու հրամանատարության ներքո: Տեսնելով նախարարների վճռականությունը և, այլ ելք չունենալով, քանզի մերժելու դեպքում իշխանները նրան կգրկեին իր զբաղեցրած պաշտոններից, որոշում է առերևույթ միանալ նախարարական դասին, քանի որ ինչպես պատմիչի՝ «ամենայն նախարարք Հայոց³⁰» արտահայտությունից կարելի է եզրակացնել, Գրիգոր իշխանի դրոշի տակ էր համախմբվել հայ ազնվականների գերակշիռ մասը:

Որպես պետականորեն մտածող այր՝ Գրիգոր Մամիկոնյանը փորձեց իր դիրքերը ամրապնդել նաև դիվանագիտական ասպարեզում: Ղևոնդի հաղորդած տեղեկություններից գիտենք, որ ապստամբության ղեկավարների և Բյուզանդական կայսրության միջև կնքվել էր «ուխտ խաղաղութան»³¹: Ինչպես նախորդ դեպքերում, այնպես էլ հիմա, Մամիկոնյանների հինավուրց կալվածք Տայքն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ դառնում է ապստամբական ուժերի գլխավոր կենտրոնակայանը: Այն մոտ էր գտնվում Բյուզանդիային, և կողմերը կարողանում էին արագ համաձայնեցնել հետագա գործողությունները: Տայքում նախարարական զորաբանակը համալրվում է նորանոր զինվորական ուժերով: Բագրատունիների շահերի պաշտպան Ղևոնդը, Մամիկոնյանների ձեռնարկները նկարագրելով մոայլ գույներով, նշում է, որ այդտեղ ապստամբների շարքերը լրացնում էին հանցագործներով, «որք ոչ ճանաչեին զերկիւղն Աստուծոյ եւ ոչ գահ իշխանաց»³²: Պատմիչի հիշատակած «հանցագործները», ինչպես եզրակացրել են ուսումնասիրողները, պավլիկյանների զինված խմբերն էին Հայաստանից և այլ շրջաններից³³: Հնարավոր է, որ մասնակցում էին նաև բնակչության ստորին խավի ներկայացուցիչներ, որոնք դժգոհ էին իրենց տերերից և ապստամբների շարքերը մտնելով՝ փորձում էին ինչ-ինչ հարցեր լուծել:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 121:

³¹ Նույն տեղում, էջ 123:

³² Նույն տեղում:

³³ Տե՛ս **Бартикян Р.** К вопросу о павликианском движении в первой половине VIII в. (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. երկրորդ, Ե., 2002, էջ 3): **Մելիք-Քախչյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 312:

Գրիգոր Մամիկոնյանին հաջողվեց կապ հաստատել բյուզանդական զորամիավորումների հետ՝ փորձելով համաձայնեցնել հետագա գործողությունները: Դրան զուգընթաց, ընդարձակվում էր նաև ապստամբության աշխարհագրությունը: 749-752 թթ. ապստամբություն է բռնկվում Սասունում³⁴, որը գտնվում էր Մամիկոնյանների կալվածք Տարոնի հարևանությամբ, և ապստամբական տրամադրությունները տարածվում նաև այդտեղ³⁵:

Աշոտ Բագրատունին, որը ստիպողաբար էր միացել ապստամբներին, զգալով, որ ապագայում հաշվետու է լինելու իր տերերի՝ արաբների առաջ, դժեց իր երդումը, հեռացավ հայրենակիցների ճամբարից՝ նպատակ ունենալով «միաբանել ընդ որդիսն Իսմայելի»³⁶: Իմանալով Բագրատունի իշխանի փախուստի մասին՝ Գրիգոր Մամիկոնյանը, որպես ապստամբության ղեկավար, պետք է առաջնորդվեր ռազմական իրադրությանը համապատասխան, այն է՝ պատժեր Հայոց իշխանին: Վերջինիս չհաջողվեց հասնել իր հովանավորների մոտ, բռնվեց «ի գաւառն Բագրեանդ ի գիւղն Հագր»³⁷: Գրիգոր Մամիկոնյանը ոչ թե կանխամտածված դավադրությամբ³⁸, ինչպես նշում է Ղևոնդը, այլ ելնելով պահի կարևորությունից, քանի որ Աշոտի արարքը կարող էր վարակիչ լինել և հուսախաբ անել մյուս նախարարներին, Հագր գյուղում պատժում է ընդհանուր գործին դավաճանած Հայոց իշխանին՝ կուրացնելով նրան: Միջնադարի չափանիշներով դա, բավական մեղմ պատիժ էր, քանի որ Աշոտն իր արարքի համար աներկբայորեն պետք է մահվան դատապարտվեր:

Ղևոնդի գրչի տակ Աշոտ Բագրատունու դավաճանությունը դարձել է հայրենասիրություն: Այս իրադարձության առնչությամբ Լ. Բաբայանը գրում

³⁴ Մանրամասն տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Սասունի 749-752 թվականների անհայտ ապստամբությունը (Հոդվածների ժողովածու, Ե., 2003, էջ 230-236):

³⁵ Այդ մասին տե՛ս **Тер-Гевондян А.**, նշվ. աշխ., էջ 97:

³⁶ **Ղևոնդ**, էջ 123:

³⁷ Նույն տեղում: Լեոն ակնհայտորեն շփոթում է՝ Բագրևանդը համարելով Աշոտի հայրենի գավառը (տե՛ս **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 383): Բագրևանդը Մամիկոնյանների կալվածքն էր, որոնք այն ժառանգել էին Սահակ Պարթևից [տե՛ս **Վարդանյան Ա.**, Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքը Բագրևանդում և Տարոն-Սասունում IX-XII դդ. (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2017, № 2, էջ 3-16)]:

³⁸ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 123: Վարդան պատմիչը նշում է, որ Աշոտին կուրացրին Գրիգոր Մամիկոնյանը և Դավիթը (տե՛ս Հաւաքումն Պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի** լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 75), սակայն, ինչպես գիտենք Դավիթ Մամիկոնյանը սպանվել էր մի քանի տարի առաջ և չէր կարող մասնակցել այդ գործին: Այն կատարել են Դավթի ծառաները (տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 123-124):

է. «Ըստ Ղևոնդի, Գրիգորը Աշոտից իր եղբոր վրեժն է լուծել և ոչ թե դավաճանության համար պատժել, այդ մասին Ղևոնդը լուում է³⁹»: Ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը կամ մակերեսորեն է անդրադարձել Աշոտի դասալքությանը, կամ փորձել է հետևել Ղևոնդին՝ վարկաբեկելով Գրիգոր Մամիկոնյանին⁴⁰: Սակայն Ն. Ադոնցը, քննության առնելով, թե՛ ժամանակաշրջանը և թե՛ Ղևոնդի հաղորդումը, իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ նշում է. «Աշոտն իր վարմունքով նվազ ուխտանենգ չէր Գրիգորի նկատմամբ, քան Վասակ Սյունին՝ Վարդանի: Բայց տե՛ս, որ պատմիչը «որդիք յանցանաց» է անվանում Գրիգորի կուսակից ուխտապահներին, և ինքը Գրիգորը «սատակէր ի կենաց անյիշատակ բարձեալ ի միջոյ», մինչդեռ Աշոտը դառնում է «պսակ պերճութեան եւ փառք ազգիս Հայոց»⁴¹:

Շեռագայում ծավալված իրադարձությունների մասին պատմիչը կցկտուր տեղեկություններ է հաղորդում: Գիտենք միայն, որ ապստամբները շարժվում են դեպի արաբա-բյուզանդական սահմանագլխին գտնվող Կարին քաղաքը, որն ուներ ռազմավարական կարևոր նշանակություն: Սակայն հարց է ծագում՝ Կարինն այդ ժամանակ բյուզանդացիների՞ թե՛ արաբների իշխանության ներքո էր: Բյուզանդացիների ձեռքին չէր, ըստ արաբ հեղինակի. շուտով սկսվեց Կոստանդին V կայսեր արշավանքը դեպի Մելիտենե, ապա կայսերական զորքերը գրավեցին Կարինը⁴², ըստ ուսումնասիրողների՝ 752 թ.⁴³, իսկ այդ ժամանակ, ինչպես կարելի է դատել սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից, կենդանի չէր Գրիգոր Մամիկոնյանը: Քաղաքն արաբների տիրապետության տակ չէր կարող լինել այն պարզ պատճառով, որ Ղևոնդը փաստում է, թե Գրիգորը գնաց Կարին և այնտեղ նշում էր իր հաղթանակը⁴⁴, իսկ Կարինում հաղթանակ նշելու հա-

³⁹ **Բաբայան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 358:

⁴⁰ Լեոն Աշոտի կուրացումը համարում է բարբարոսություն (տե՛ս **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 383)՝ մոռանալով, որ իր օրերում մահապատժի էին ենթարկում ռազմի դաշտը լքող զինվորականներին:

⁴¹ **Ադոնց Ն.**, Քաղաքական հոսանքները հին Հայաստանում (Երկեր, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 235):

⁴² **Իբն ալ-Ասիր**, էջ 95-96: Արշավանքի մասին տե՛ս նաև Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13, Բյուզանդական աղբյուրներ, Դ, Թեոփանես Խոստովանոյ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Ե., 1983, էջ 137, ծան. 718:

⁴³ **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 384, **Թեր-Գեօնդյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 100:

⁴⁴ **Ղևոնդ**, էջ 124:

մար այն պետք է գրավված լիներ ապստամբների կողմից: Մնում է փաստել, որ Կարինը կարճ ժամանակով եղել է ապստամբական ուժերի տրամադրության տակ՝ դառնալով նրանց գլխավոր ռազմակայանը: Այլ պարագայում Գրիգոր Մամիկոնյանը ոչ միայն չէր կարող լինել այնտեղ, այլև տոնել իր հաղթանակը: Եվ ինչպես Ս. Մելիք-Բախշյանն է նշում, «Ելնելով դեպքերի հետագա ընթացից, պետք է ենթադրել, որ ապստամբական ուժերի՝ Կարինում կենտրոնանալը նախօրոք համաձայնեցված է եղել Բյուզանդիայի հետ, որն իր հարձակումն Արաբական խալիֆայության դեմ սկսեց զարգացնել նաև այդ ուղղությամբ»⁴⁵: Իսկ Ղևոնդը չի փաստում այդ հանգամանքը, քանզի Մամիկոնյանների փոքր ու մեծ ձեռնարկները նրա հավանությանը չէին արժանանում, և նա շտապում է ազդարարել Գրիգոր Մամիկոնյանի մահը՝ ապստամբության ղեկավարին համարելով ուխտադրուժ⁴⁶: Վերջինիս մահով կամաց-կամաց մարում է ապստամբական շարժումը: Որոշ ժամանակ Գրիգոր Մամիկոնյանին փոխարինում է եղբայրը. «Կացուցին իշխան գեղբայր նորին զՄուշեղ սակաւ ինչ ժամանակս»⁴⁷: Սակայն Մուշեղ Մամիկոնյանը նախարարների անմիաբանության պատճառով չկարողացավ հասնել արաբական լծի վերջնական թոթափմանը և նորից Հայաստանը շարունակեց խալիֆայության մաս կազմել: Այս ապստամբությունը տարբերվում էր իր նախորդներից և հաջորդ՝ 774-775 թթ. ապստամբությունից. այն կարող էր լիարժեք հաջողության հասնել, որովհետև Արաբական խալիֆայությունը զբաղված էր ներքին և արտաքին խնդիրներով, իսկ բյուզանդական օգնությունը շոշափելի էր, քանի որ կայսրը, սկսելով իր արշավանքը դեպի Մելիտենե, ապա՝ Կարին⁴⁸, զբաղեցրել էր արաբական ուժերին, իսկ ապստամբները հնարավորություն կունենային լուծելու իրենց խնդիրները: Սակայն Աշոտ Բագրատունու քաղաքական խարդավանքները, վերջ ի վերջո ընդհանուր գործին դավաճանելը և Գրիգոր Մամիկոնյանի անժամանակ մահը հնարավորություն չտվեցին ազատագրական շարժումը հասցնելու լիակատար հաղթանակի և թոթափելու արաբական լուծը:

⁴⁵ **Մելիք-Բախշյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 313:

⁴⁶ **Ղևոնդ**, էջ 124: Իսկ ու՛մ էր դավաճանել Մամիկոնյան իշխանը. գուցե Աշոտ Բագրատունու՞ն, մնում է անհասկանալի:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁸ **Ղևոնդ**, Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 1982, էջ 161, ծան. 115:

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՎՈՒ Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ**

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Ա.Մ

Ամփոփում

Հայաստանում արաբական տիրապետությունը ծանր կացության մեջ էր դրել ոչ միայն ժողովրդին, այլ նաև նախարարներին: Արաբները փորձում էին պառակտություն սերմանել նախարարական տների միջև՝ հովանավորելով հատկապես Բագրատունիներին, որոնք քաղաքական դաշտում ձգտում էին բացարձակ արտոնությունների: Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանները ձերբակալվում և աքսորվում են Եմեն: Բայց նրանց հաջողվում է ազատվել արաբական գերությունից: Վերադառնալով Հայաստան՝ եղբայրները պայքար են սկսում ոչ միայն արաբական լծի, այլ նաև արաբ դրածոների, այդ թվում՝ Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու դեմ:

748 թ. սկսված ազգային-ազատագրական պայքարն ընդդեմ արաբների լայն թափ է ստանում, սակայն Աշոտ Բագրատունու բացահայտ դավաճանության պատճառով ապստամբների ուժերը հետզհետե թուլանում էին, իսկ Գրիգոր Մամիկոնյանի մահից հետո ապստամբությունը պարտություն է կրում: Արաբների իշխանությունը կրկին ամրապնդվում է Հայաստանում:

Բանալի բառեր՝ Մամիկոնյաններ, Բագրատունիներ, քաղաքական խարդավանքներ, դավաճանություն, պայքար քաղաքական իշխանության համար, արաբական լուծ, ապստամբություն:

БОРЬБА ЗА ПОЛИТИЧЕСКУЮ ВЛАСТЬ В АРМЕНИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ VIII ВЕКА МЕЖДУ НАХАРАРСКИМИ ДОМАМИ МАМИКОНЯНОВ И БАГРАТУНИ

ВАРДАНЯН А.М.

Резюме

В результате арабских завоеваний в 701 году в тяжелом положении оказался не только народ, но и нахарары. Помимо завоеваний арабы пытались посеять раздор и вражду между нахарарскими домами, предоставив привилегии нахарарскому дому Багратуни, стремившемуся к абсолютной политической власти.

Были арестованы и отправлены в Йемен Григор и Давид Мамиконяны, которым удалось освободиться из арабского плена и начать борьбу не только против арабского ига, но и ставленника арабов – армянского царя Ашота Багратуни. Начатое ими в 748 году национально-освободительное движение против арабов обрело широкий размах, однако из-за предательства Ашота Багратуни, а в Карине из-за смерти Григора Мамиконяна восстание потерпело поражение, и арабы вновь восстановили свою власть в Армении.

Ключевые слова – Мамиконяны, Багратуни, политические козни, предательство, борьба за политическую власть, арабское иго, восстание.

STRUGGLE BETWEEN MAMIKONYAN AND BAGRATUNI NOBLE FAMILIES FOR POLITICAL POWER IN ARMENIA IN THE FIRST HALF OF THE VIII CENTURY

A. VARDANYAN

Abstract

In 701, after the Arab occupation of Armenia a difficult situation was established not only for the Armenian people, but also for Armenian nobility.

Arabs tried not only to eliminate them, but also opposed each other against the Armenian nobles in particular sponsoring Bagratunis who sought absolute political power in Armenia against the Mamikonyans. On that way Grigor and David Mamikonyans were arrested and sent to Yemen. But they succeeded in getting rid of Arab captivity. Returning to Armenia brothers start a fight not only to knock on the Arabian yoke, but also against the Armenian Prince Ashot Bagratuni. The popular movement which began in 748 initially gained momentum but due to the betrayal of Ashot Bagratuni the rebel forces were slowly wounding and the rebellion of Grigor Mamikonyan in Karin was defeated and Arabs again spread their dominance in Armenia.

Key words – Mamikonian Dynasty, Bagratuni Dynasty, political intrigues, betrayal, struggle for political power, Arabian yoke, uprising.